

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР ЖУРНАЛИ

3 СОН, 4 ЖИЛД

ЖУРНАЛ ВЗГЛЯД В
ПРОШЛОЕ

НОМЕР 3, ВЫПУСК 4

JOURNAL OF LOOK
TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 4

Tadqiqot.uz

ТОШКЕНТ-2021

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Рахбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

«Ўтмишга назар» илмий журнали таҳририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет научного журнала «Взгляд в прошлое»
Editorial board of the scientific journal Looking into the past

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
академик, Ўзбекистон Миллий
университети

Бобожонова Дилором Бобожонова
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари
университети

Зияева Доно Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Аширов Адхам Азимбаевич
тарих фанлари доктори, профессор, ЎзР
ФА Тарих институти

Агзамова Гулчеҳра Азизовна
тарих фанлари доктори, профессор, ЎзР
ФА Тарих институти

Ковалев Борис Николаевич
тарих фанлари доктори, профессор
Россия ФА, Санкт-Петербург Тарих
институти

Кебадзе Мадонна
тарих фанлари доктори, Телава
давлат университети, Грузия

Ауанасова Алима Мусировна
тарих фанлари доктори,
профессор Давлат тарихи
институти, Қозоғистон

Бегалинова Калимаш Капсамаровна
фалсафа фанлари доктори,
профессор Ал-Фаробий номидаги
Қозоғистон Миллий университети,
Қозоғистон

Джоробекова Айнура Эшимбековна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Дипломатия академияси, Қозоғистон
Республикаси

Ширванова Тарана Амирага кызы
тарих фанлари номзоди, доцент
Азербайжон давлат иқтисодиёт
университети

Бурдиашвили Майя
тарих фанлари доктори, Телава
давлат университети, Грузия

Теймураз Ахалмосулишвили
профессор, Телава давлат
университети, Грузия

Кожакеева Ляззат Темировна
тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика
университети, Қозоғистон

Алиева Лале
тарих фанлари доктори,
Озарбайжон давлат университети

Исмаилова Алмаз
тарих фанлари доктори, Доғистон
мустақил университети

Улжаева Шохистахон Мамажоновна
тарих фанлари доктори, Тошкент
кимё - технология институти

Гофоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат тиббиёт
институти

Эргашева Юлдуз Алимовна
Тарих фанлари доктори, профессор,
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт
институти

Халикова Рахбар Эргашевна
тарих фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат техника университети

Ишанходжаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Абдуллаева Яхшибека Атамуратовна
тарих фанлари доктори, доцент
Нукус давлат педагогика институти

Мустафаева Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари доктори Ўзбекистон
Республикаси Фанлар академияси

Ерметов Аваз Абдуллаевич
тарих фанлари доктори, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Расулов Абдуллажон Нуриддинович
тарих фанлари доктори, профессор
Наманган давлат университети

Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Хайдаров Муродилла Махмудалиевич
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон миллий университети

Талапов Бахриддин Алижанович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Наманган давлат университети

Одилов Абдор Анварович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Саипова Камола Давляталиевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари номзоди, доцент.
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети

Рахмонкулова Зумрад Бойхуразовна
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети

Саҳифаловчи: Абдулазиз Муҳаммадиев

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улицы Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editarial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr. 1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

1. Юлдуз Алимовна Эргашева, Зилола Сафаровна Сафарова ШАРҚНИНГ БУЮК ВА ГЎЗАЛ АЁЛЛАРИ	4
2. Ўктамжон Шералиевич Абдуллаев ЎЗБЕКИСТОНДА ПЕДАГОГИКА ЙЎНАЛИШИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЎҚУВ-ТАРБИЯВИЙ ИШЛАРНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ТАРИХИДАН	11
3. Миржалол Ҳимматович Ақобиров СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ ЛАШКАРИДА ҚЎШИНЛАР ТАЪМИНОТИ ВА ҚУРОЛ ЯРОҒ МАСАЛАСИ	18
4. Бахтиёр Атаханов ЎЗБЕКИСТОН ВА БЕЛАРУСЬ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ҲАМКОРЛИК АЛОҚАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ	23
5. Шухрат Тошкентович Боймуродов ЎЗБЕКИСТОНДА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲАТЛАРИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ	30
6. Ihtiyor Boxodir o'g'li Boxodirov TURKISTON HARBIY OKRUGI TASHKIL ETILISHI ARAFASIDA O'RTA OSIYO DAVLATLARIDA HARBIY SONA	37
7. Дилафрўз Каримова МАШАҚҚАТЛИ ВА ШАРАФЛИ ИЛМ ЙЎЛИ.....	50
8. Жамшид Қулназарович Кўчаров АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА БУХОРОДА ДЕҲҚОНЧИЛИК ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИДАН.....	66
9. Людмила Вячеславовна Пак РАНГ – ЎЗБЕКИСТОН КОРЕЙСЛАРИ МАДАНИЯТИДА СЕМАНТИКА ВА СИМВОЛИКА (ТЎЙ МАРОСИМЛАРИ МИСОЛИДА).....	71
10. Дилорам Хужамқуловна Сангирова, Лутфия Батировна Қодирова ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИДА ҲОКИМИЯТ РАМЗЛАРИ.....	80
11. Муҳайё Ғанижновна Эргашева АЁЛЛАР САВОДСИЗЛИГИНИ ТУГАТИШ МАСАЛАЛАРИ НАМАНГАН ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА.....	91
12. Бахтиёр Эргашевич Юлдашев ЎРТА ОСИЁДА ТЕМИР ЙЎЛ ҚУРИЛИШИГА ТАЪСИР КЎРСАТГАН СИЁСИЙ ОМИЛЛАР.....	95

ЎТМИШГА НАЗАР ЖУРНАЛИ ЖУРНАЛ ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ JOURNAL OF LOOK TO THE PAST

TURKISTON HARBIY OKRUGI TASHKIL ETILISHI ARAFASIDA O'RTA OSIYO DAVLATLARIDA HARBIY SOHA

Ihtiyor Boxodir o'g'li Boxodirov,
O'zbekiston Milliy universiteti
Tarix fakulteti "O'zbekiston tarixi"
kafedrasida doktoranti

For citation: Ihtiyor B. Bokhodirov, MILITARY FIELD IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES ON THE EVE OF TURKESTAN MILITARY DISTRICT. Look to the past. 2021, vol. 3, issue 4, (37-49) pp.

 DOI 10.26739/2181-9599-2021-3-6

ANNOTATSIYA

Maqolada XIX asrda O'rta Osiyo davlatlari Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklaridagi harbiy sohadagi vaziyat, bu davlatlarning qurollanish usullari, harbiy-mamuriy boshqaruv tizimi va mohiyatiga to'xtalgan. Bu davrda O'rta Osiyo davlatlarining harbiy qurollanish va harbiy taktika sohasida rivojlangan dunyo mamlakatlaridan ortda qolib ketganligi arxiv malumotlari va muhim manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: muntazam qo'shin, nomuntazam armiya, askariya, navkariya, to'pchiboshi, mingboshi, qoracherik, to'fang, ellikboshi, dahboshi, qorovulbegi, jibachi.

ВОЕННАЯ СФЕРА В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НАКАНУНЕ ТУРКЕСТАНСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА

Ихтиёр Боходир ўғли Боходиров
докторант кафедры Истории Узбекистана
Исторического факультета
Национального университета Узбекистана

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается военная обстановка в Бухарском эмирате, Хивинском и Кокандском ханствах в XIX веке, способы вооружения этих государств, система и сущность военно-административного управления. В этот период, согласно архивным данным и важным рукописным источникам, государства Центральной Азии отставали от развитого мира по военным вооружениям и военной тактике.

Ключевые слова: регулярная армия, нерегулярная армия, тупчибаши, мингбаши, карачерик, туфанг, элликбаши, дахбаши, караулбеги, джибачи.

MILITARY FIELD IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES ON THE EVE OF TURKESTAN MILITARY DISTRICT

Ihtiyor B. Bokhodiroy,

Doctoral student of the “Department of History of Uzbekistan”
Faculty of History National University of Uzbekistan

ABSTRACT

The article focuses on the military situation in the Bukhara Emirate, Khiva and Kokand khanates of the Central Asian states in the XIX century, their methods of armament, the system and essence of military-administrative management. During this period, Central Asian countries lagged behind the developed world in terms of military armaments and military tactics, according to archival and important sources. The article notes the reforms implemented by some heads of state in the 19th century in order to preserve the country's independence and territorial integrity in the face of growing internal and external threats.

Index Terms: regular army, irregular army, askarya, navkariya, to'pchibashi, mingbashi, kachcherik, tufang, ellikboshi, dahboshi, guard, jibachi.

1. Dolzarbligi:

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng, demokratik huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyati qurish mamlakatimizning asosiy strategik maqsadiga aylandi. Shu bilan birga mamlakatimizda harbiy soha rivoji va uni takomillashtirishga katta e'tibor berila boshlandi. Bu islohotlarni amalga oshirilishi jarayonida “O'zbekiston hududida joylashgan harbiy qismlar va o'quv muassasalari to'g'risida” (1992), “Milliy xavfsizlik to'g'risida” (1996), “Milliy xavfsizlik konsepsiyasi” (1997) va “O'zbekiston Mudofaa doktrinasi to'g'risida” (2018) kabi muhim qonun va me'yoriy xujjatlar qabul qilindi.

O'zbekiston tarixida harbiy soha tarixi juda chuqur tarixiy ildizlarga egadir. Qariyb 3000 yillik yo'lni bosib o'tgan davlatchiligimiz tarixida harbiy san'atning o'rni beqiyos bo'lgan. Manbalarning guvohlik berishicha, ajdodlarimiz hamisha o'z jasorati, shijoati va vatan himoyasi uchun fi'doiyligi bilan ajralib turgan, ular o'zlarining harbiy sohadagi mahorati va matonati bilan bir necha yirik saltanatlar barpo etganlar. Tarixiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, vatanimiz hududida davlatchilik rivojlanib, jadal taraqqiyot sodir bo'lgan davrlarda harbiy soha ham rivojlanib, yuksalgan. Aksincha, siyosiy parokandalik va tarqoqlik davrlarida esa harbiy soha ham turg'unlikga uchragan. XIX asrdagi yurtimizdagi harbiy-siyosiy vazihat huddi shunday murakkab davrlardan biri bo'lgan. Bu davrda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonligida mamlakatda markaziy hokimiyatni mustahkamlash, ichki siyosiy barqarorlikga erishish, hududiy yahlitlikni saqlash, qo'shni davlatlar hisobidan davlat chegaralarini kengaytirish, mintaqada siyosiy yetakchilikni egallash maqsadida harbiy sohada turli islohotlar amalga oshirishga harakatlar amalga oshirilgan. Bun islohotlar jahon harbiy san'at andozalari talablari darajasida bo'lmasada, bu sohada malum oldinga siljishlar kuzatilgan.

2. Metodlar va o'rganilganlik darajasi:

Maqolani yozish jarayonida umummilliy metodlardan foydalanildi, xususan, tizimli, tarkibli, funksional, qiyosiy tahlil, bashorat qilishning mantiqiy va tarixiy yondashuvlaridan keng foydalanildi.

Mustaqillik yillarida XIX asrda O'rta Osiyodagi harbiy sohadagi vaziyat H.Ziyoyev (“Turkiston-da Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash”. –T.: Sharq. 1998.), H.Bobobekov (“Qo'qon tarixi”. –T.: Fan. 1996.), Sh.Vohidov (“Markaziy Osiyodagi davlat boshqaruvi tarixidan”. –T.: Yangi asr avlodi. 2006.), Z.Ilhomov (“Amirlashkar tarixi”. 2008.), D.Ziyayeva (“O'zbekistonda harbiy ish tarixidan”. –T.: Fan. 2012.) va boshqalarning qator asarlari va maqolalarida o'z aksini topgan.

3. Tadqiqot natijalari:

O'rta Osiyo davlatlarida XIX asrga kelib ichki va tashqi siyosatda harbiy soha muhim ahamiyat kasb etgan. XVIII asrda xonliklardagi qo'shin nomuntazam harakterga ega bo'lib, ular ichki ayniqsa tashqi xavfni bartaraf etishga qodir emas edi. XIX asr boshlariga kelib bu holatdan to'g'ri xulosa chiqargan davlatlar hukmdorlari muntazam qo'shin tashkil etish, uni mustahkamlash va

yaxshi qurollantirish masalasiga katta e'tibor bera boshlaganlar.

Buxoro amirligida muntazam qo'shintuzish masalasi Amir Haydar (1800-1826) davrida boshlangan va u muntazam qo'shin "navkariya"ni tashkil etgan. Amir Haydar davrida Buxoro amirligida armiya endi "navkariya" (muntazam) va "qoracherik" (nomuntazam) qo'shinga bo'linadigan bo'ldi.

Amir jarchilari boshlanadigan harbiy harakatlar haqidagi xabarni bozorlarda e'lon qilgan. Bozorlarga "qoracherik"ga olinuvchilar ro'yhati osib qo'yilgan. Harbiy harakatlar davomida va amirlik chegaralaridagi harbiy qal'alarni himoyalashda "qoracherik" dan unumli foydalanilgan. Xususan, mamlakat chegarasini qalalarni qo'riqlashga safarbar etilgan "qoracherik" azolari malum vaqt shu yerda ushlab turilgan. Tanqili olim V.L. Vyatkinni ko'rsatishicha amirlikning janubiy qal'asi Sherobodni 100 nafar askar qo'riqlab turgan va ular har oyda almashtirib turilgan. Mamlakatda tinchlik hukm surgan davrlarda qoracherik o'z uylariga qaytarib yuborilgan [1].

Amirlikda muntazam qo'shin tuzish borasidagi harbiy islohotlar amir Nasrullo davrida nihoyasiga yetkazilgan. Buxorolik tarixchi Ahmad Donish amir Nasrullo haqida shunday yozgandi: "U vazmin va qo'rqmas, qattiqqo'l va zukko hukmdor edi. El va ulusda fitna chiqarishda nom chiqargan yoki ilgari amirlarga nisbatan ko'namaklik qilganning barchasini jazoladi, o'z tarafdorlarini siyladi [2]"

1837-yil amir Nasrullo harbiy islohot o'tkazib muntazam qo'shin tuzgan. Islohotga ko'ra sarboz (piyoda askar), navkar (otliq qo'shin) va to'pchi askarlardan iborat 3 turdagi muntazam qo'shin tuziladi. XIX asr o'rtasidagi ma'lumotlarda ko'rsatilishicha, dastlab muntazam qo'shin asosini Buxoro amirligidagi asirlar tashkil etgan edi. Voqealar guvoglarining yozishicha, 1837-yildayoq 1000 dan ortiq asirlardan 800 kishi muntazam piyoda askarlik – sarbozlikga, 250 dan ortiq kishi esa artileriya qo'shinlari – to'pchilar safiga qabul qilingan edi [3].

Amir Nasrullo 1837-yil harbiy islohotlar davomida maxsus musiqchilar guruhini ham tuzadi. Bu qismda 14 do'mbirachi, 14 surnaychi, 6 ta karnaychi, 2 ta turkcha do'mbira mavjud bo'lgan [4]. 40 kishidan iborat musiqachilarga yuzboshi unvonidagi harbiy dirijyorlik qilgan.

Amir Nasrullo o'zi tuzgan qo'shinni bir joyda saqlashga harakat qilgan. Buxoro shahrining tashqarisida – O'g'lon va Talipoch darvozalarining o'rtasidagi yerda xar bir sarboz va to'pchi oilasi uchun uy qurdiriladi. Shu tariqa Buxoro atrofida "Sarbozxona" nomi bilan mashxur bo'lgan, 800 uydan iborat harbiylarning muntazam yashash manzillari shakllangan.

O'rta Osiyo xonliklarida xizmat muddati cheklanmagan edi. Buxoroda muntazam qo'shinni asosini tashkil etuvchi sarbozlar va to'pchilar o'zlari uchun ajratilgan yer – Sarbozxonada qurdirilgan uylarda yashab, turli xunarlar va savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lganlar

XIX asr 30-yillaridagi malumotlarga ko'ra, Buxoro amirligida 19000 nafar askar bo'lgan. Qo'shinga Buxoro viloyatidan 12000 askar, Samarqanddan 2500, Qarshidan 2500, Maymanadan 1000, Qorako'ldan 1000 nafar askar yetkazib berilgan. Buxoro askarlariga bir yilga rus rubli bilan hisoblaganda 150 rubl ajratilib, uning bir qismi bug'doy, jo'xori, pichan bilan to'langan.

Amirlikda amir Oliy bosh qo'mondon edi. Bosh qo'mondon esa "to'pchiboshi" (vaziri harbiy) hisoblangan. Amirlikda lashkarni harbiy ko'rikdan amir o'tkazgan. Amir ishtirok etmagan vaqtlarda bu vazifa bosh vazir – qo'shbegi yelkasga yuklatilgan.

Buxoro amirligida qo'shin ichidagi tartib intizom ishlariga ham alohida e'tibor berilgan va bu masalalar bilan asosan "qozi askar", "muhtasib" va "muftiy askar" lar mas'ul bo'lgan. Ular quyidagi vazifalarni bajarganlar:

- **Muhtasib** (muhtasib askar) – askarlarning shariat qonun-qoidalariga qanchalik amal qilayotganini nazorat qilgan;
- **Qozi askar** – harbiylar orasida sodir bo'lgan jinoyat ishlarni, arizalarni ko'rib chiqqan va ular yuzasidan hukm chiqargan;
- **Muftiy askar** – qozi askar chiqargan hukmlarni shariatga qanchalik mos ekanligini tekshirgan;

XIX asr birinchi yarmida Buxoroda 500 kishilik askardan iborat bo'linmaga - **pansodboshi**, 100 askarga – **yuzboshi**, 50 askarga – **panjaboshi**, 10 likga – **daxboshi** raxbarlik qilgan.

Xonliklarning markaziy boshqaruv tizimida muhim o'rinni egallagan ko'pgina mansab egalari harbiy sohada ham muayyan unvonlarga ega edilar. Jumladan, XIX asr 20-yillarida Buxoroda bo'lgan E.K.Meyendorfnig iborasi bilan aytganda, amirlikda "polk komandiri" – mavqeyiga ega **to'qsoba**, "bir necha polk komandiri" mavqeyiga ega **dodhoh**, qo'shin qo'mondoni yoki marshall mavqeyiga ega **parvonachi** kabilar mavjud edi. Amirlikdagi bunday harbiy unvonlar va mansablar

egalari umumiy nom bilan “sarkarda” deb ham atalgan [5].

Buxoroda harbiy harakatlarni rejalashtirish, harbiy kuchlarni jang maydoniga to‘g‘ri taqsimlash ishi **naqiblar** zimmasiga yuklatilgan. O‘ziga xos shtab boshlig‘i sifatidagi bu shaxs XVIII asr oxiridagi Buxoroda bitilgan manba malumotlariga ko‘ra, harbiy yurushlar paytida qo‘shinning tuzilishi, qurollanishi va joylashuvi, uning harakatlanishi va urush olib borishi borasida yetarli darajada bilimga ega bo‘lib, u qo‘shinning old, orqa qismi, o‘ng va chap qanoti, markazi va pistirmalari haqida yetarlicha ma‘lumotga ega bo‘lgan [6].

Bu davrda Buxoro amirligida askarlarning moddiy ahvoli juda yaxshi bo‘lmagan. Markaziy hokimyat tomonidan to‘lanadigan maosh ularning kundalik ehtiyojlariga doim ham yetavermas edi. Quyidagi tarixiy malumot buning yorqin isbotidir. “Askarlar hukmdor va hokimlar o‘tkazadigan ko‘rikga ozoda va chiroyli kiyimlarda kelishga harakat qilganlar. Butun va ozoda kiyimi yo‘q askarlar esa, eskilar bilan savdo qiluvchi lattafurushlardan bir necha soatga kiyim-boshni ijaraga olib, ko‘rikga kiyib borardilar, ko‘rik tugagandan so‘ng yana o‘zlarining eski-tuskilariga o‘ranib olar edilar” – deb yozadi shu davr muallifi [7].

XIX asr 1-yarmida Buxoroda sipohlar va qora olomon deb ataladigan nomuntazam qo‘shin askarlari yiliga 6 tilla maosh olganlar. Ularga pichan sotib olish uchun 1 tilla pul, shuningdek, 5 botmon jo‘xori va bug‘doy berilgan [8].

Harbiy yurishlarni boshlanishi va e‘lon qilinishi bilan askarlar o‘zlari uchun ijaraga ot olar edilar. Bunday qo‘shinda harbiy intizomga har doim ham rioya qilinavermas edi. XIX asr muallifi Buxorodagi qo‘shinning ahvoli haqida “Olomon juda kam holatdagina o‘z otiga egadir harbiy yurush boshlanishi haqidagi buyruqni olganlaridan keyin ular harbiy yurushlar uchun otni ijaraga oladilar” – deb yozar ekan, bunday yurushlarda qatnashgan askarlar oziq-ovqat zaxirasining tugab qolishi oqibatida tezda tarqalib ketishini ham ko‘rsatib o‘tadi. Uzoq davom etgan yurushlar vaqtida esa oziq-ovqati tugagan, o‘zi ham, oti ham holdan toygan askarlar egar-jabdug‘i, kiyim-boshi, qurol-aslaxasini non va oti uchun yemga almashtirish xollari ham sodir bo‘lib turgan. Askarlarning oziq-ovqati zaxirasi tugab, uyga ketish xollari jangning eng qizg‘in pallasida ham sodir bo‘lishi mumkin edi. Bu esa harbiy to‘qnashuvlarning muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlanishiga olib kelar edi. Faqat ayrim hollardagina, askarlarning bazi birlariga xon tomonidan ot berilar edi [9].

Buxoro amiri Nasrullo dastlab o‘zi tuzgan muntazam qo‘shinning ehtiyojlarini kundalik narsalar berish berish orqali qoplashga harakat qilgan. Keyinchalik esa, xususan, 1856-yildan boshlab esa, muntazam qo‘shinning asosiy kuchlari - sarbozlar va to‘pchilar har 3 oyda maosh oladigan bo‘ldilar. Jumladan oddiy askarlar 1 tilla, daxboshlar esa 1,5 tilla miqdorda maosh olganlar. Amirlikda qo‘shin rahbariyatining taminoti turli viloyatlar va tumanlardan keladigan daromad hisobidan ham amalga oshirilgan. 1856 yilga oid malumot buni tasavvur etishga yordam beradi. Unda “muntazam qo‘shinni saqlash uchun ikkita tuman – Zandana va Kishti yerlaridan keladigan daromad ajratilgan edi. Bu yerlarni ijaraga berish va u yerlardan keladigan daromadni yig‘ish sarbozlar boshliqlariga topshirilgan bo‘lib, bu ko‘p hollarda ular tomonidan turli suistemolliklarning yo‘lga qo‘yilishiga olib keladi, shu sabab sarbozlar va daxboshlar ularga ajratilgan maoshning faqat yarminigina ola boshladilar” – deb qayd etiladi.

Buxoroda qo‘shin rahbariyati quyidagi miqdorda maosh bilan ta‘minlangan. Jumladan, yuzboshi oyiga 6 tilla, qorovulbegi 4,5 tilla, panjaboshi 85 tanga, panjaboshi-xurd 50 tanga maosh olgan. Qo‘shinning bosh qomondoni 2000 tan ga maosh olgan [10].

Harbiy yurishlar davrida ham qo‘shin askarlariga ma‘lum miqdorda maosh to‘langan. Buxoro amirligida harbiy harakatlar davrida mansab va unvonidan qat’iy nazar qo‘shindagi har bir shaxsga kuniga amir xazinasidan 1 tilla berilgan. Bundan tashqari oddiy sarbozlar va to‘pchilar 3 kun uchun 1 tanga, daxboshi 2 kun uchun 1 tanga, qorovulbegi 1 kun uchun 2 tanga, yuzboshi esa kuniga 4 tanga pul olgan [11].

Buxoro amirligida muntazam qo‘shin maxsus kiyim-bosh bilan ta‘minlangan. Sarbozlar va to‘pchilarning kiyim-boshi qizil, qora va sariq rangli movutdan tikilgan ustki kiyim – kamzul, oq kalenkor shim, va qorako‘ldan tikilgan qalpoqdan iborat bo‘lgan. Keyinchalik esa qo‘shin orasida echki terisidan tikilgan, ancha pishiq va chidamli shimlarni kiyish urf bo‘lgan. Muntazam qo‘shinga xar 3 yilda yangi kiyim-bosh berilgan. Askarlarga har bir yurush oldidan bir juft etik berilgan.

Bu davrda barcha O‘rta Osiyo davlatlaridagi harbiy qurollarni shartli ravishda “sovuq qurol-yarog‘lar” va “o‘t-ochar qurol-aslahalar”ga ajratish mumkin edi. Sovuq qurol-yarog‘larga – xanjar, kamon, pichoq, qilich va boshqalarni kiritish mumkin. Davrlar o‘tishi bilan janglarda o‘tochar

qurollarni salmog'i ortib borgani sari bunday qurollar o'z ahamiyatini yo'qota borgan. XIX asr 20-yillarida Buxoroda bo'lgan E.K.Meyendorf Buxoro amirligi askarlarining "pilta miltiq, uzun nayza va egri qilich" bilan qurollanganliklari, ularning ayrimlari "kalta sovut, temir dubulg'a kiyganlari va ho'kiz terisidan yasalgan qalqon"ga ega bo'lganliklarini takidlab o'tgan [12].

XIX asrning 30-yillarida amirlikda bo'lgan P.I.Demezov esa, Buxoro askarlari haqida yozar ekan, ularning "ayrimlari sovut kiyishadi va juda oz hollardagina temir dubulg'a kiyadilar va kichkina qalqonga egalar. Buxoro askarlari kamondan o'q otish mahoratini mutlaq yo'qotganlar", - deb qayd etadi [13].

O'rta Osiyo davlatlarida o'tochar qurollar ham mavjud bo'lgan, bular pilta miltiqlar, to'fang va to'plardan iborat edi. Buxoroda pilta miltig'i bor askarlar "to'fangchi va botirlar" deb atalgan. To'fang O'rta Osiyoda XVI asrdan Shayboniylar (1500-1601) sulolasi davridan boshlab ishlatila boshlangan.

XIX asr o'rtalariga kelib O'rta Osiyo davlatlari qo'shinida o'tochar qurollar salmog'i oshadi. Amir Nasrulloning muntazam qo'shini bunday qurollar bilan nisbatan yaxshi taminlangan edi. Sarbozlar nayzali miltiq bilan, to'pchilar esa to'ppocha, qilich bilan qurollangan edilar. O'nboshilarning qurollari ham shunday edi. Yuzboshilar esa ikki stvolli miltiq, pistolet va qora, kumush bilan ishlov berilgan "buxoro qilichlari" kabi qurollarga ega edi.

XIX asr o'rtalariga kelib Buxoro qo'shinida turkmanlar orqali amir qo'liga tushgan fors to'plarini ham, Xitoyda "xristian missionerlari" tomonidan quyilgan to'plarni ham, shuningdek, "xitoychi" nomi ostida mashxur bo'lgan falkonetlarni ham uchratish mumkin edi. Falkonetlar – kichik kalibrli to'plar bo'lib, tuyalarni ustiga mahkamlab bog'lab foydalanilgan. Falkonetlarni Erondan olib kelingan deb taxmin qilinadi. Bu davrga oid malumotlarga ko'ra, Buxoro amiri ixtiyorida umumiy hisobda turli kalibrlik 50 ta to'p bo'lib, ular kerakli anjomlar bilan taminlangan va harbiy yurushga taxt holda saqlangan. To'plarining 32 tasi Buxoroning o'zida, 2 tasi Jizzaxda, 1 tasi Kerkida, 10 tasi O'ratepada, 1 tasi Chorjo'yda va 4 tasi Zominda saqlangan [14].

To'plarga qarovchi to'pchilar ayrim hollarda asirga tushgan shaxslardan saralab olingan. Jumladan, Buxoro amirligida to'plarga rus va fors asirlari qarab turganlar. Xiva xonligida ham to'plarni soz axvolda saqlashga javobgar bo'lgan shaxslar ichida asirlarni uchratish mumkin edi.

O'rta Osiyoda davlatlarida poroxni ham ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Porox ishlab chiqaruvchi hunarmandlar "dorukash" deb atalgan. Buxoro amirligida porox ishlab chiqaruvchi asosiy ustaxonalar Qarshi shahrida joylashgan edi. Xonliklarda turli qurol-yarog'lar ishlab chiqaruvchi ustaxonalar ham mavjud edi. Samarqand yirik degrezlik markazi hiosblanib, to'plar shu shaharda tayyorlangan.

Harbiy yurushlar davrida amirlikda har 10 ta sarboz va to'pchiga bitta chodir ajratilgan. To'pchilar harbiy yurushlar vaqtida har bir to'p uchun 500 tadan o'q olib yurushga majbur bo'lganlar, chunki yo'lda uchragan shaharlarda qurol-aslaxa sotuvchi "hech qanday do'kon" bo'lmagan edi [15]. Sarbozlar uchun to'p o'qi va o'qlar tuyalarda tashilgan. Artilleriya qurol-yarog'lari qo'shinining o'rtasida qo'rxonada saqlangan.

Harbiy yurushlar vaqtida qo'shin bilan birga savdogarlar va turli ishchilar ham birga yurar edi. Ishchilar yer qazish, yo'llarni, ko'priklarni tamirlab, to'g'rilab borishlari lozim edi. Jumladan, Buxoro amirining 1842-yil Qo'qonga nisbatan olib borgan harbiy harakatlari davomida qo'shin bilan birga 2000 nafar ishchi ham ishtirok etgan.

Harbiy harakatlar davomida muntazam qo'shinning turli qismlari zimmasiga bir qancha vazifalar yuklatilgan edi. Jumladan, Buxoro amirligida o'tochar qurollardan foydalanishda mohir sanalgan sarbozlarning vazifasi artilleriyani himoya qilishdan iborat edi. Artilleriyani himoya qilish mobaynida sarbozlar odatda uncha katta kuch yo'qotmaganlar, hujum paytida esa ular o'z tarkibining deyarli yarmisini yo'qotar edilar. Masalan, 1842-yilda Qo'qonni ishg'ol qilish jarayonida buxorolik sarbozlarning deyarli yarmisi yo'qotilgan edi [16].

Buxoro amirligida harbiy harakatlarda hujum qilish yoki mudofaa maqsadida turli usullardan foydalanganlar. Bunday usullar sirasiga mudofa davrida aholi yashash manzillari atrofiga handaqlar qazish va ularni suv bilan to'ldirishni keltirish mumkin. Jumladan, amir Nasrulloning 1845-yili Shahrisabzga yurishi davomida Shahrisabz begi Xoja Quli o'ziga qarashli Shahrisabz, O'rta Qo'rg'on, Kitob hududlarini handaqlar bilan birlashtirib, hosil bo'lgan hududiy birlikning o'rtasiga aholini joylashtirgan edi. Buxoro amirining qo'shini esa 1852 va 1854-yillarda Shahrisabzga qilgan yurishlari mobaynida bu hududga tog' suvlarini yuborish, so'ngra uning suv taminotini bo'g'ib qo'yish kabi usullar bilan bu yerda g'alaba qozonishga harakat qilgan [17].

Buxoro amirligida amir Muzaffar (1860-1885) davrida avvalgi hukmdorlar davrida amalga oshirilgan harbiy islohotlar yutuqlari zaiflasha boshlagan. Ahmad Donish bu haqida shunday yozib qoldiradi: “Otasi zamonida harbiy yurishlarda pishgan sarkardalarni qatl ettirib, o‘rinlariga “tagi past kishilarni va g‘ulomlarni” tayinlagan. Rusiya o‘lkasi bostirib kirganda esa, tagi past, nodon va g‘ayratsiz sarkardalar juftakni rostlab qoldilar, to shu vaqtgacha ulardan ozor chekib kelgan askarlar g‘ulomlarga xizmat qilishni or bilib tarqab ketdilar. Natijada barcha viloyatlar Rusiya qo‘liga tushdi” [18].

XIX asrga kelib Qo‘qon xonligida ham o‘z hududini kengaytirish, ichki muholiflarga zarba berish va tashqi davlatlardan bo‘ladigan tajovuzga (Buxoro, Xitoy, Rossiya) bardosh berish maqsadida hukmdorlar harbiy sohaga e‘tiborni oshirganlar. Qo‘qon xonlari avvalo turli urug‘ va qabilalardan jamlanadigan nomuntazam qo‘shinga qaramlikdan qutulishga intilganlar. Shunday hukmdorlardan dastlabkisi Olimxon (1798-1810) edi. Qo‘qon hukmdorlaridan birinchilardan bo‘lib Olimxon 1801-yildan boshlab muntazam qo‘shin tuzish ishlarini boshlagan. U dastlab mavjud lashkardan eng yaxshi jangchilarni saralab olib “gala bahodir yoki gala botir” nomli maxsus jangchilar qo‘shini tuzgan. 1805-yil ilk bor 10000 kishidan iborat yirik muntazam qo‘shin tashkil etgan. Bu qo‘shin “askariya” deb atalib, Olimxon muntazam qo‘shin xonlikdagi u yoki bu siyosiy guruh ta’siriga tushib qolmasligi uchun uning asosini dastlab tojiklardan tuzgan. Xususan, muntazam qo‘shin tarkibida 3700 kishi Qorateginlik, 2200 kishi esa Darboz, Badaxshon, Sho‘g‘non, Ro‘shonlik tojiklar edi. Maxsus qo‘shin askarlarini faqat bekka (Olimxon 1805-yilhacha mamlakatni “biy yoki bek” unvonida boshqargan) bo‘ysunganligi uchun bek bolalari deb “mir bachchag‘on” yoki “bekbachchag‘on” deb ham atashgan.

Olimxonning ukasi Umarxon (1810-1822) saltanat taxtiga chiqqanidan so‘ng Olimxon davrida tojik qullardan tuzilgan muntazam qo‘shin tarqatib, zo‘rlilik bilan tortib olingan qullar o‘z egalariga qaytarib berilgan [19]. Olimxonning harbiy va siyosiy sohadagi ishini davom ettirgan Umarxon (1810-1822) muntazam qo‘shin sonini 12000 kishiga yetkazgan. Bu haqida tarixchi Hakimxon ibn Sayyid Masumxon o‘zining “Muntaxab ut-tavorix” asarida shunday malumotlar keltiradi. Xususan, O‘rta Osiyo an‘analariga ko‘ra hukmdor “amir al-muslimin” unvoniga ega bo‘lishi uchun qo‘shinidagi askarlar soni 12 000 kishini tashkil etishi kerak edi. 1815-yil Umarxon shu unvonga loyiq deb topiladi. Askarlar ro‘yxatga olingada, ularning soni 40 000 kishini tashkil qilganligi qayd etiladi [20]. Umarxon davrida xonlik hududi yana ham kengayib, shimoli-g‘arbda Sirdaryoning irmog‘i Yangidaryogacha kirib borgan. Umarxon 1813-1815 yillarda Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida Oqmasjid qal‘asiga asos soladi. Shuningdek Umarxon tomonidan Chimkentdan Ili daryosigacha bir qator qal‘alar zanjirini bunyod ettirgani malum. Masalan, 1814-yili Qoratog‘ning shimoliy tomonida Cho‘loqqo‘rg‘on, Oloyda Qizilqo‘rg‘on, 1821-yili Talas vodiysida Avliyoota (hozirgi Jambul) hamda Ulug‘qo‘rg‘on, Darovutqorg‘on, shular jumlasidandir. XIX asr 20-yillari o‘rtalarida xonlikning sharqiy qismida Chu daryosi bo‘ylab Merka, Pishkek (hozirgi Bishkek), To‘qmoq va Otboshi kabi qal‘alar bunyod etilib, ulardan harbiy-mudofa chizig‘i o‘rnida foydalanishgan [21].

Qo‘qon xonligida nomuntazam qo‘shin ham bo‘lib ular “qorakaltak”, Toshkent bekligida “qoraqozon” deb atalgan. XIX asr boshia rus mualliflari T. Burnashev va M. Pospelovlarning takidlashicha, qoraqozon Qo‘qon xonligi qo‘shinining o‘ziga xos qismi bo‘lib, ular o‘z tug‘iga ega bo‘lgan. Qoraqozonga askarlikga xar bir oiladan olingan. Doim harbiy harakatlarga tayyor turishi lozim bo‘lgan qoraqozonlar o‘z harbiy rahbarlarining uyiga yashaganlar. Harbiy hizmatdan tashqari ular o‘z boshliqlarining yerlarida, bog‘arida ishlaganlar, chorvalarini boqib, boshqa ishlarni bajarishda ko‘mak berganlar. Qoraqozonlar Buxorodagi qoracherikdan farqli ravishda taqdirlanib turgan va m‘alum soliqlardan ozod etilgan. Qoraqozonlar yana qoracherikdan farqli ravishda qurol-yarog‘lar bilan nisbatan ta‘minlangan [22].

Otasi Umarxon kabi faol tashqi siyosat olib borgan Muhammad Alixon (1822-1841) mamalakat harbiy qudratini oshirishga harakat qilgan. Buxoro amirligiga qarashli Qorategin, Darboz, Ko‘lobni bo‘ysundirib, Xitoyga qarshi harbiy harakatlar olib borgan, Katta va O‘rta O‘rda qozoqlardan soliq undirish huquqini qo‘lga kiritgan Madalixon albatta katta qo‘shinga tayanib ish ko‘rgan. Bu esa ushbu hukmdor davrida xonlik qudrati yuksak bo‘lganidan dalolat beradi. Uning davrida 1822-yil Umarxon davrida qurilishi boshlangan Pishpak qal‘asi qurilishi tugallandi, 1825-yil Chu daryosi bo‘yida Merka va Otaboshi nomli qal‘alar bunyod etildi. Madalixon buyrug‘i bilan Andijon hokimi Iso dodxox Oloy vodiysida So‘fiqu‘rg‘on qal‘asi qurildi va Umarxon davrida bunyod etilgan Qizilqo‘rg‘on qal‘asi mustahkamlanib, kengaytirildi. Madalixon davrida Farg‘ona

tog' yon bag'rida Isfara, Yangiqo'rg'on, Chortoq qal'alari qurilgan. Ammo amir Nasrullo tomonidan 1842-yil Qo'qonning zabt etilishi bu xonlikning harbiy yuksalishga barham beradi. Amir Nasrullo mag'lub tomonning harbiy qudratiga putur yetkazib, qo'lga kiritilgan qurol-aslaha va boshqalarni amirlik hududiga jo'natadi. Buni "Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin" asarini muallifi Mirzaolim Mushrif ham tasdiqlab, shunday yozadi: "Bahodirxon (amir Nasrullo) tamomi to'p, to'pxona, asbob va yarog' xazinani olib, Buxoroga murojaat qildi"[23].

1842-yil Qo'qon Buxoro qaramligidan ozod bo'lgach taxtga Sheralixon (1842-1845) chiqadi. U kuchsizlangan xonlik harbiy salohiyatini tiklashga harakat qilib, shu maqsadda yordamchi harbiy bo'linmalar sonini ko'paytirish choralarini ko'radi. Uning davrida yordamchi harbiy bo'linmalarning yangi turi "qilquyruq"lar tashkil etiladi. Bu xususida tarixchi Ishoqxon Junaydulloxjo o'g'li Ibrat shunday yozadi: "...Farg'ona ahli amir Nasrulloning noibi Muhammad Sharif otaliqga qarshi Toshkand ustig'a yurganida Sheralixon qilquyruq degan bir qoida joriy qilgan ekan, yani, ot mingan kishidan qolmay urushga borur ekan, qil quyruq ul vaqtda chiqqan ekan" [24].

XIX asr o'rtalarida Sheralixonning o'g'li Xudoyorxon (1845-1875) davlatda qo'shinni mustahkamlash maqsadida qo'shin sonini ko'paytirishga harakat qilgan. Shuningdek, yangi to'plar tayyorlatib zamonaviy to'pchilar qo'shini tuzishga harakat qilgan. U Istanbuldan multiplar keltirgan. Bu to'g'risida "Xudoyorxon sallotlari sonini juda ko'paytiradi va yaxshi to'plarni mavjud qilib, yaxshi multiplarni Islambul (Istambul) dan oldirib keldi" – deb yoziladi "Tarixi Aziziy" asarida [25]. Xudoyorxon tomonidan xonlikga taklif etilgan ingliz, afg'on, turk zobitlari Qo'qon askarlari bilan harbiy mashqlar o'tkazganlar.

Qo'qon xonligining harbiy qudratini mustahkamlash borasida Sulton Saidxon (1863-1865) davrida amirlashkar lavozimida faoliyat yuritgan Aliqulining harakatlari ham diqqatga sazovor bo'lgan. U xonlik harbiy qudratini rivojlantirish maqsadida musulmon davlatlari bilan hamkorlik qilish va qo'shinni Yevropa andozalaridagi qurollar bilan ta'minlashga harakat qilgan. Uning bunday harakatlarini rus zobitlari quyidagicha qayd etganlar: "...Qobul amiri huzuriga Qo'qondan yordam so'rab elchilar borgan... Mulla Aliquli musulmon davlatlari o'rtasida Qo'qon foydasi uchun va bizga qarshi ittifoqni yuzaga keltirishga harakat qilmoqda. U Toshkentga 5000 ta vintovka olib kelishga harakat qilib, qurol yetkazib berish masalasida Qobul va Peshovar bilan bitim tuzgan" [26].

XIX asrning 50-60 yillari Qoqon xonligi uchun og'ir damlar bo'lgan. Mamlakatda ichki nizo, taxt uchun kurashlar avj olgan va yana Rossiya imperiyasining istilo xavfi nihoyatda ortgan va xonlik o'zining shimoliy va shimoliy-g'arbiy tomondagi yerlarini katta qimini yo'qotadi. Bu davrda xonlikning harbiy qudrati zaiflashgan. Bunga turli etnik guruhlarining markaziy hokimyat atrofida jipslashmasligi, harbiy harakatlar davrida yagona qo'mondonlik ostida birlashmaslik, o'zaro urushlar davrida xonlikning tajribali sarkardalarining halok bo'lishi (Qanoatshox otaliq, Azimboy qushbegi, Tangriqul shig'ovul, Muhammad Karim Yasovul, Yornazar dodxox, amirlashkar Aliquli va boshqalar), o'zaro urushlar davrida nomuntazam qo'shinlar bo'lgan yordamchi bo'linmalarining (qilquyruq, qoraqozon, qoracherik) son jihatdan muntazam qo'shindan ko'payib ketishi tufayli armiyada intizom bo'shashib, qurol-aslaha yetishmasligi kabi omillar sabab bo'lgan.

Qo'qon xonligida muntazam armiya salmog'i turli davrda turlicha bo'lgan. Olimxon va Umarxon hukmronlik yillarida 40 000 ga yaqin qo'shin to'play olganlar. Muntazam qo'shin xonlikda asosan qal'alar, harbiy istehkom va yirik shaharlarda turgan. 1813-1814 yillarda Qo'qon xonligi hududida bo'lib qaytgan Rossiya vakili Filipp Nazarov Marg'ilondagi Yormazor garnizonida 20 000 askar, Andijon garnizonida 10 000 askar, Namangan garnizonida 1500 askardan bo'lganligini yozib qoldiradi. Yana bir Rossiya vakili A.P.Xoroshin bergan ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr 30-40 yillarida Qo'qon qo'shinining umumiy soni 30 000 kishidan iborat bo'lgan va ular katta-kichik 40 ta to'p bilan qurollanganlar[27]. Xonlikda yuz bergan siyosiy beqarorlik va doimiy o'zaro urushlar natijasida XIX asr 60-yillariga kelib muntazam qo'shin soni xonlikda keskin kamayadi. 1860-yilga oid arxiv ma'lumotlarida muntazam qo'shin soni quyidagicha keltiriladi: Qo'qonda – 6000, Toshkentda – 2000, Pishpekda – 800, Avliyootada – 600, Turkistonda – 600, Chimkentda – 250, Isfarada – 200, Chinozda – 100, Suzoqda – 60 ta askar xizmat qilgan [28]. Shunga asoslanib, Qo'qon xonligida muntazam qo'shin soni 1860-yili taxminan 150 000 askardan iborat bo'lgan deb hisoblash mumkin.

Qo'qon hukmdorlari davlat chegarasini mustahkamlash va ularni mudofaa qilish maqsadida ko'plab qal'alar bunyod ettirgan. Ularni ahamiyati va katta kichikligiga qarab 3 guruhga bo'lish

mumkin [29].

I guruhga bir necha tumanlarning ma'muriy markazida joylashgan qal'alar: Toshkent, Marg'ilon, Qo'qon, Andijon, Namangan kiradi.

II guruhga viloyatlarning mahalliy boshqaruvi amalga oshiriladigan markazlarda joylashgan o'rta darajadagi qal'alar: Turkiston, Chimkent, Avliyo ota, O'ratepa, Xo'jand, Pishpek, Oqmasjid qalalari kiradi.

III guruhga yirik markazlarni bir-biri bilan bog'lovchi yo'llarda joylashgan kichik qal'alar: Julek, Suzoq, Kerovchi, To'qmoq, Merka, Yangiqo'rg'on, Kattaqo'rg'on, Chimqo'rg'on, Niyozbek, To'ytepa va boshqalar.

Xonlikdagi qal'alar qurilishi va himoyalaniishi bilan bir-biriga o'xshash bo'lgan. Ular asosan, o'lchamlari bilan farqlangan. Qal'alar devor bilan o'ralgan, devor tashqarisiga chuqur handaq qazilib, suv bilan to'ldirilgan. Devorlarda o'q otish uchun maxsus teshik – burjlar bo'lgan. Qal'a devorlari uchiga osilgan og'ir g'o'lalar dushman ustiga tashlash uchun moslangan bo'lgan. Qal'a minoalarida qorovullar uchun kuzatuv nuqtalari bo'lgan. To'plar darvoza tepasiga va minorlarga joylashtirilgan [30].

Xonlikdagi qal'alar qurilish jihatdan bir-biridan farq qilmasada idoraviy tizimga ko'ra farqlanib turgan. Masalan Toshkentga xonlikning sharqiy qismida joylashgan To'qmoq, Pishpak, Oqsuv, Merka, Avliyo ota qal'alari bo'ysungan. Turkistonga esa Cho'loq qo'rg'on va Suzoq bo'ysungan bo'lsa, o'z navbatida Pishpak shahar qal'asi komendantiga Oq suv va To'qmoq qal'alari rahbarlari bo'ysungan.

Talas daryosini chap sohilida joylashgan Avliyo ota shahri Balxash ko'lidan Chu daryosini yuqori oqimigacha bo'lgan yo'llarni nazorat qilgan. Avliyo ota qal'asi Madalixon buyurug'iga binoan Odinabek tomonidan bunyod etilgan. 1451-yil Avliyo ota komendanti Otabek qal'ani yangi devor bilan o'rash ishlarini boshladi. Qurilishni qal'ani navbatdagi komendanti O'zbek Niyozali yakuniga yetkazgan. Avliyo otada Chu vodiysida joylashgan Merka va Itkechuv qal'alariga tarqatiladigan qurol-yarog' va oziq-ovqat zaxirasi saqlangan. Chunki, Merka va Itkechuv qal'alari komendantlari Avliyo ota shahar qal'asi komendantiga bo'ysungan [31]. Avliyo ota devori 1,5 metr qalinlikda bo'lgan. 1862-yil qal'a himoyachilari soni 600 kishidan 1000 nafarga ko'paygan. Bu davrda qal'ada 8 ta to'p (3 tasi katta kalibrli, 3 tasi kichik kalibrli) va yana 10 ga yaqin kichik qal'a to'plari mavjud bo'lgan [32].

Qo'qon xonligining shimoliy-g'arbiy chegarasida Orenburg yo'lida joylashgan Oqmasjid qal'asi savdo-sotiq va harbiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etgan. Rossiya istilosi arafasida 1848-1852 yillarda Oqmasjidga Yoqubbek Badavlat qal'abonlik qilgan.

Pishpak qal'asi xonlikning sharqida Sibir - O'rta Osiyo va Xitoy yo'lidagi muhim qal'a bo'lgan. Pishpak 1822-yil Umarxon topshirig'i bilan bunyod etilgan. Uning devri balandligi 7 metr, poydevori qalinligi pastda 6 metr, yuqorida esa 3 metrni tashkil qilgan. Rossiya istilosi arafasida Pishpakda 250 ta pilta multiq bilan qurollangan piyoda va 150 otliq askardan bo'lgan. Qal'a 3-5 ta artofida to'p va 15 ta qo'lbola mortiraga ega bo'lgan. 1860-yil Pishpakni ruslar egallab vayron qiladi. Shu yili bu qal'a Qo'qon xoni Mallaxon (1858-1862) tomonidan qaytatdan tiklatirilgan va undagii askarlar soni ko'paytirilib 600 taga yetkazilgan va yana ular safiga 200 kishi qo'shilgan [33]. Uni mudofasini kuchaytirish maqsadida Mallaxon 1861-yil Pishpakga Qanoatshoh otaliq qo'l ostidagi 2000 jangchini yuborgan.

Qo'qon xonligidagi harbiy unvon va mansablarni 3 toifaga - oliy, o'rta va quyi darajadagi harbiy unvon va mansablarga ajratish mumkin.

Oliy darjadagi mansab va unvonlarga – mingboshi, amirlashkar, qushbegi, botirboshi, voliy, qal'abon, qo'rboshi, yovar, to'qsoba va ponsodboshilar kirgan.

O'rta darajali mansab va unvonlar sirasiga yuzboshi, ellikboshi, daxboshi, qorovulbegilarni kiritish mumkin.

Quyi darjadagi harbiy mansab va unvonlar sarboz, navkar, mergan, maxram, botir, jazolichi, to'pchi, qo'rchi va qorovullardan iborat.

Tarixchi Haydarbek Bobobekov sharqshunos Aleksandr Lyudvigovich Kundan malumot keltirishicha ("Некоторые сведения о Ферганской долине. Военный сборник 1876ю. т. 4.") xonlikdagi 14 ta harbiy mansab darajasi bo'lgan va ulardagi shtat o'rinlari belgilab qo'yilgan. Ular:

1. Otaliq – 1 ta o'rin;
2. Qushbegi – 4 ta o'rin;

3. Parvonachi – 8 ta o‘rin;
4. Dodxox – 10 ta o‘rin;
5. Biy – 10 ta o‘rin;
6. Eshik og‘asi – 100 ta o‘rin;
7. To‘qsobalar – 200 ta o‘rin;
8. Miroxo‘rlar – 300 ta o‘rin;
9. Qorovulbegi – 400 ta o‘rin;
10. Qurchi – 200 ta o‘rin;
11. Divachi – 500 ta o‘rin;
12. Mirzaboshi – 100 t o‘rin;
13. Chaxor og‘asi (Qo‘qonda) – 1000 ta o‘rin;
14. Botirlar (Qo‘qonda) – 8000 ta o‘rin;

Yuqoridagi harbiy darajalardan 1 dan 7 gachasi asosan o‘zbeklardan tayinlangan [34]. Bu ananaga uzoq vaqt va doim ham amal qilinmagan. XIX asr 50-60 yillarida eng yuqori harbiy unvon mingboshilik lavozimiga tojik Shodi, qirg‘iz (qipchoq) Aliquli, Toshkent hokimi qilib esa, kelib chiqishi qul bo‘lgan Lashkarbeklarbegi (1810-1812, 1813-1831) tayinlangan edi.

Xonlikdagi harbiy mansab va unvonlardan eng yuqorisi **“mingboshi”** bo‘lgan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha bu mansabni Olimxon joriy etgan. U 1000 nafar askarning boshlig‘i bo‘lib, harbiy vazir sifatida xondan keyin turgan. Mingboshi lavozimi Sheralixon davridan boshlab eng yuqori darajadagi lavozimga aylangan. U tasiri kuchi jihatdan Buxoro amirligidagi qushbegiga teng bo‘lgan.

Qo‘qon xonligida harbiy harakatlar davrida barcha harbiy qismlar yagona shaxsga bo‘ysundirilgan va u **“amirlashkar”** deb atalgan. Amirlashkar lavozimiga ko‘p hollarda mingboshilar tayinlangan. Amirlashkar lavozimiga chiqqan Madalixon davrida Haqqul mingboshi, Sheralixon va Xudoyorxon davrida Musulmonqul. Sulton Saidxon davrida Aliqulilar xonlikda juda katta mavqega ega bo‘lganlar. Xususan Aliquli mingboshilik davrida deyarli barcha shahar va qal‘alar hokimlarini o‘z irodasi bilan tayinlagan [35].

“Qushbegi” – xonlikda mingboshidan keyin turgan. U xon huzurida maslahatchi bo‘lgan. U bazan katta shahar (ko‘pincha Toshkentga) yoki yirik viloyatlarga hokimlik qilgan va o‘z hududidagi harbiy kuchlarga bosh bo‘lgan.

“Beklarbegi” – bu mansab ko‘p hollarda Toshkent hokimlariga berilgan. Ular Toshken shahri va viloyatidagi askarlarga qo‘mondonlik qilib, shu hudud mudofaa ishlariga rahbarlik qilgan. Xiva xonligida esa beklarbegi qoraqalpoq yoki boshqa ko‘chmanchi xalqlarning oqsoqollariga beriladigan faxriy unvon bo‘lgan[36].

“Botirboshi” – u viloyatlarda qo‘shin ishlariga mas‘ul shaxs bo‘lgan. Botirboshi viloyatlarda 500 nafardan ko‘p askarlar bo‘linmasi – “dasta” ga boshchilik qilib, qo‘shinning tayyorgarligi va tartib-intizomi uchun javobgar bo‘lgan.

“Qalabon” (qutvol) – xonlik chegaralarida joylashgan qal‘a, istehkomlar va chegaralarni muxofaza qilishga javobgar bo‘lgan.

“Sarxang” – ular harbiy muhandislar bo‘lib, qal‘a mudofa devorlari va urush vaqtida mudofaa istehkomlari qurish ishlariga masul bo‘lgan.

“Qatovullar” – ular qal‘aninig shikastlangan joylarini qayta tiklash va tamirlash ishlariga masul bo‘lganlar.

“Qo‘rboshi” – ular qurol-aslaha ishlab chiqarish, uni saqlash, harbiy bo‘linmalarga yetkazib berish masalasi bilan shug‘ullanib to‘pxona, qo‘rxona, miltiqxonalarga boshchilik qilgan. Qo‘rboshi qurol-yarog‘ ishlab chiqarish uchun hom-ashyo topib kelishdan tortib, tayyor harbiy mahsulot ishlab chiqarish jarayoniga ham javobgar bo‘lgan.

“Jibachi” (jevachi) – qurol-aslaha omborining boshlig‘i;

“Yovar” – u amirlashkar shaxsiy dastasining boshlig‘i va qurol yasovchi ustahonalarning sardori bo‘lgan. Yovar dastasi odatda 100 kishidan iborat bo‘lgan.

“To‘pchiboshi” – u qo‘shinning artillaeriya qismi boshlig‘i, artilleriyaning taminoti va jangovor hatti-harakatlariga javobgar shaxs bo‘lgan.

“To‘qsoba” – u o‘z tug‘iga ega harbiy dastaning boshlig‘i hisoblangan.

“Ponsadboshi” – 500 kishilik qo‘shinga boshchilik qilgan;

“Yuzboshi” – 100 kishilik harbiy qism boshlig‘i;

“Ellikboshi” – 50 kishilik harbiy dasta boshlig‘i;

“Dahboshi” – 10 kishilik harbiy dasta boshligʻi;

Ellikboshi va dahboshi oliy darajadagi harbiy unvon darajasi (zobitlik) ga kirmagan. Bu lavozimlarga oddiy askarlardan, oʻzining harbiy sohadagi ijobiy hislatlari bilan ajralib turgan askarla tayinlangan. Dahboshi lavozimi Qoʻqon xonligida tarixiy manbalarda keltirilishicha ilk bor Olimxon davrida joriy qilingan.

“Qorovulbegi” – xon qarorgohini tunda qoʻriqlovchi soqchilar boshligʻi. Uning zimmasiga yana zindonni muxofaza qilish vazifasi ham yuklatilgan.

“Qozi askar” – u harbiy sohadagi sudlov ishlariga rahbarlik qilgan. U urush vaqtlarida oliy hukmdor nomidan muqaddas urush “jihod” eʼlon qilgan, qoʻlga kiritilgan oʻljani baholab, uni toʻgʻri taqsimlash ishlariga ham rahbarlik qilgan.

“Qozi muftiy” – qozi askar tomonidan chiqarilgan qonun va buyruqlarni shariat asosida sharxlab fatvo chiqarib, ularni amalda qoʻllanilishiga ruxsat beradi.

Qoʻqon xonligida qoʻshin tarkib jihatdan otliqlar – sipohlar, piyoda – sarbozlar, artilleriya – toʻpchilarga boʻlingan. Bu yirik boʻlinmalardan tashqari maxsus gvardiya – galabotirlar va merganlar boʻlinmasi ham mavjud boʻlgan. Qoʻshinning asosiy qismini otliq askarlar tashkil etgan. Xonlikda qoʻshinning kiyinish masalasiga malum miqdorda etibor berilgan. Umarxon davrida otliq askarlar toʻn, qizil charmdan shalvor va qizil salla kiygan. Qolgan askarlar oq salla oʻragan. Sarbozlar qizil nimcha, qizil charm shalvor va boshlariga yuqori qismiga qizil mato qoʻshib tikilgan qalpoq kiyganlar.

Otliq qoʻshinni taminlash va ular safini doimiy koʻpaytirib borish doimo xonlik xazinasiga nihoyatda qimmatga tushgan. Qoʻqon xoni Xudoyorxon XIX asr 60-yillaridan boshlab xazinani tejash va qoʻshinni mustahkamlash uchun boy xonadonlarning farzandlarini harbiy ishga jalb etish maqsadida ularni otliq askarlar safiga qabul qilish tadbirini qoʻllagan. “Boyvachcha”larning roʻyxati keltirilgan daftarlarda ular “yosh, oʻziga toʻq va oti bor” kishilar sifatida qayd etilgan. Ularning roʻyxati asosan qishloq yerlarda tuzilgan [37].

Qoʻqon xonligida avvaldan chegara hududlarda toʻplar mavjud boʻlgan. Ammo maxsus toʻpchilar qoʻshini 1845-yil Xudoyorxo tomonidan tashkil etilgan.

Qoʻqon xonligi qoʻshini tarkibida bosib olingan hududdagi oʻljalarni yigʻish bilan shugʻullanuvchi “chopovul” va “hirovlul” nomli harbiy qismlar ham boʻlgan.

Qoʻqon xonligida askarlikga loyiq hamma erkak lashkar safiga olinishi mumkin boʻlgan. Xonlik dududidagi 15 ta beklik alohida harbiy okrug ham hisoblangan. Har bir beklikda yashovchi urushga yaroqli erkaklar yashash joyi boʻyicha alohida roʻyxatga yozib qoʻyilgan. Muntazam armiyada jangchilik otadan-bolaga meros boʻlib oʻtgan. Muntazam armiya askarlari oʻz xoxishi bilan uning tarkibidan chiqa olmagan. Qoʻqon xonligida oilada yagona erkak kishi urushga olinmagan.

Qoʻqon qoʻshini harbiy harakatlar davrida quyidagi qismlarga boʻlinib harakat qilgan: ilgʻor – qoʻshinning old qismi, markaz, maymana – qoʻshinning oʻng qanoti, maysara – qoʻshinning chap qanoti. Qoʻqon xonligida askarlar 1000 kishilik, 500 kishilik, 100 lik, 50 lik, 10 kishilik askariy qismlarga ajratilgan. 1000 kishilik askarlar guruhi “tugʻ”, 500 kishilik esa “bayroq” deb ham atalgan.

Xonlikda turli qurol-yarogʻlar ishlab chiqaruvchi ustaxonalar ham mavjud edi. Qoʻqonda miltiqsozlik ustaxonasi “kamonxona” deb atalgan. Qoʻqonlik ustalar xatto yevropacha miltiq “kamon-i farang”ni ishlab chiqarishga harakat qilganlar. 1872-1873 yillarga oid xujjatlardan birida yevropacha miltiqlar “kamon-i farang”ni ishlab chiqarish uchun ustaxonaga temir, poʻlat, choʻyan va koʻmir ajratish lozimligi koʻrsatib oʻtilgan [38]. Qoʻqon xonligida ham toʻpxonalar va toʻplarni yasovchi ustaxonalar – “korxona-i tir-i tubrizan” mavjud boʻlgan.

Qoʻqon xonligida askarlarga mavqeyiga qarab turlicha maosh toʻlangan. V.Velyaminov-Zernovning koʻrsatishicha, 1835-1836 yillarda Qoʻqon xonligida yuzboshiga bir oyga 1 tillayu 4 tanga maosh berilgan. Uning yillik maoshi 14 tillayu 6 tangani tashkil qilgan. Unga yana kiyim bosh va oziq-ovqatlar ham berilgan. Yuzboshi maoshi, kiyim-boshi va unga ajratilgan oziq-ovqatlarning umumiy-miqdori 36 tillayu 107 tangaga teng kelar edi. V.Velyaminov-Zernovning malumot berishicha, 50 kishilik harbiy qism rahbari panjaboshi daromadi yuzboshi daromadining 2/3 qismini tashkil etgan, daxboshining daromadi esa panjaboshi daromadining 1/3 qismini tashkil etgan. Oddiy askar esa xon xazinasidan daxboshi daromadining 1/3 qismi miqdorda pul, kiyim-bosh va oziq-ovqat olganlar.

Qoʻqon xonligida markaziy hokimiyat tomonidan jangda halok boʻlgan askarlarni dafn etish uchun zarur boʻlgan xarajatlar ham qoplangan. Bu oʻrinda 1872 -1875 yillarga mansub Qoʻqon

xonligiga oid ayrim tarixiy malumotlarni keltirish joyizdir. Bu hujjatlarda vafot etgan sarboz va to'pchilar uchun "sarboz pul va oq mato" yani, kafanlik ajratilganligi qayd etilgan [39].

XIX asrda Xiva xonligida harbiy soha Qo'qon va Buxoronikidan biroz farq qilgan. Bu davrda Xiva xonligida pilta miltiq va to'plar soni va muntazam qo'shin hajmi Buxoro va Qo'qonnikidan kamroq bo'lgan. Xiva xonligining harbiy sohadagi asosiy ustunligi uning qulay harbiy-geografik joylashuvi va turkman qabilalaridan (asosan yovmut, chovdur va taka qabilalari) tuzilgan otliq qo'shinida bo'lgan.

XIX asrda Xiva xonligi qo'shini asosan otliqlardan iborat bo'lgan. Askarlar tinchlik paytida dehqonchilik va boshqa kasblar bilan shug'ullanganlar. Bunday askarlikga yozilgan kishilar soni XIX asr 30-yillarida Olloqulixon (1825-1842) davrida 40 000 kishigacha yetgan [40]. Askarlik xizmatidagilar soliqlardan va jamoa ishlaridan ozod etilib, har bir kishi yurishda qatnashganligi uchun 5 oltin tanga olgan. Xonning hohishiga ko'ra o'zini ko'rsatgan harbiy lavozimidagilar 10, 20, 50, 100 va undan ko'proq miqdorda oltin tanga olishgan. Xususan, biylar 50 tangadan 100 tangagacha, yuzboshilarga 10 tangadan 20 tangagacha maosh berilgan [41]. Xiva xonligida qo'shinning asosiy qismi qilich, o'q-yoy va nayza bilan qurollangan. Shuningdek, oz miqdorda pilta miltiq va to'plar bor edi. Buxoro bilan Qo'qondan farqli ravishda Xiva xonligida qo'shinning muayyan tartibdagi kiyim-boshi yo'q edi. Ularning kiyimi asosan turli-tuman choponlardan iborat edi. Xonlik qo'shinida o'zbeklar bilan bir qatorda turkmanlar, qozoqlar va qoraqalpoqlar xizmat qilgan. Xiva xonligi qo'shini bu davrda harbiy texnika jihatdan ancha ortda qolib ketgan edi.

Xonlikda qo'shin ta'minotida askarlarni tibbiy sohada va harbiy harakatlar davridagi shaxsiy yo'qotishlar holatida qo'llab-quvvatlashga harakat qilingan. Xususan, M.Yo'ldoshev "Xiva xonligida harbiy safarlar vaqtida davlat tomonidan tibbiy yordam ko'rsatilmas edi. Yarador bo'lgan jangchilar tabibga murojat qilardilar. Askarlar yarador bo'lib qolgan tadqirda davolatish uchun ularga zarur miqdorda pul beriladi" – deb yozadi [42]. "Jang vaqtida yaralangan shaxslarga 3-5 tilla miqdorda pul to'langan. Askarlar bu pullar bilan tabiblarda davolanganlar. Jang davomida askar o'z otini yo'qotganda ham ko'plab holatlarda tovon puli to'langan. O'lgan ot uchun askarlarga XIX asr 60-70 yillarga oid malumotlarga ko'ra 10 tilla miqdorida tovon puli to'langan [43].

Muhammad Rahimxon I (1806-1825) davrida Xiva xonligida 2000 kishidan iborat "xon navkari" nomli muntazm qo'shin tuzilgan. Muntazam qo'shinning bosh qo'mondoni "yasovulboshi (harbiy vazir)" deb atalgan. Bu muntazam qo'shin zimmasiga tinchlik hukm surgan davrlarda xon va uning oilasini qo'riqlash vazifasi ham topshirilgan edi. Xon tomonidan bu qo'shinga bir qator imtiyozlar berilgan edi. Xususan, bu qo'shin navkarlarini oliy hukmdor Xiva atrofidan malum miqdordagi yer maydoni va maosh bilan taminlab turgan. XIX asr o'rtalariga oid arxiv ma'lumotlarida ma'lum bo'lishicha bu davrda 9000-10000 kishi atrofidagi xalq lashkari ham bo'lgan.

Xonlikda yirik amaldorlarining aksariyati harbiy kishilar edi va ularning har biri urush vaqtlarida sarkarda etib tayinlanishi mumkin edi. Ammo sarkardalik doim ham harbiy mahkama kishilari bo'lmasligi mumkin edi. Masalan, Munis mirob, Ogahiy mirob va Tog'ay miroblar harbiy harakatlarda qatnashgan.

Xiva xonligida quyidagi harbiy mansablar mavjud bolgan [44]:

"Amir ul-umaro" – u xon va inoqdan keying o'rinda turuvchi harbiy mansabdor hisoblangan. Amir ul-umaro qo'shinni xon farmonlari bilan tanishtirgan. Bu unvon XIX asrda joriy qilingan. Muhammad Amin inoq (1790-1804) davrida amir ul-umaro uning akasi Fozilbiy edi. Said Muhammadxon davrida bu unvonni xon o'z akasi Sayid Mahmud to'raga bergan. Keyinchalik bu unvondan xonlikda boshqa foydalanilmagan [45];

"Yasovulboshi" – Xonlikda xavfsizlik xizmatini boshqargan. Xonning xos qo'shini (xon navkari) rahabri bo'lgan. Yasovulboshi xonning qo'riqlanishi va maxfiy davlat xujjatlarining saqlanishi uchun jabobgar bo'lgan. U urush harakatlari vaqtida qo'shinga qo'mondonlik qilgan hamda xonlikdagi turkman qabilalaridan tuzilgan harbiy qismi ham boshqargan. Yasovulboshilar ko'p hollarda ikki kishi bo'lgan va biri yovmut turkmanlariga, ikkinchisi chovdur turkmanlariga qo'mondonlik qilgan.

Yasovulboshiga yasovullar, mirshablar, shotirlar, eshik oqolari itoat qilgan [46].

Ogahiy "Riyoziy ud-davla" asarida 1825-1842 yillar orasida Abdulla yasovulboshi, Muhammad Murodbey valadi Qurbonniyoz, Muhammad Niyoz yasovulboshi (yovmut turkmanlari sardkardasi), Qurbonniyoz yasovulboshi (chovdur turkmanlari sardori), Rahmatullaboylarni yasovulboshilik lavozimida faoliyat ko'rsatgani yozadi.

Xiva xonligida ham qo'shin yuzliklar va o'nliklarga bo'lingan. Bu bo'linmalarga yuzboshi va

o'nboshilar rahbarlik qilgan. Ularning tepasida mingboshi turgan. Mingboshi esa yasovulboshiga bo'ysungan edi.

Xonlikda mamlakat chegaralarini qo'riqlashga katta e'tibor qaratilgan. Davlat chegaralarida ham malum miqdordagi harbiylar saqlangan. Uning qo'mondoni "qorovulbegi" deb atalgan. XIX asr o'rtalarida xonlikda chegarada turgan harbiylarga ularni moddiy ahvolini yaxshilash va shu hududda ushlab qolish maqsadida chegarachilarga shu hududdan yer berilgan. Shuningdek, ularga maosh ham to'langan. Chegaralarni qo'rilovchi qo'shinlar boshlig'i "qorovulbegi" deb atalgan.

4.Xulosalar:

Xulosa qilib aytganda, bu davrda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari hukmdorlarining o'zaro va tashqi siyosatlarida harbiy kuchlarning ahamiyati tobora ortib boradi. Garchi bu davlatlarda muntazam harbiy qo'shin tuzish va uni kuchaytirishga, qurol-aslahani yangilashga ma'lum darajada harakat qilganlar. Bo'lajak Rossiya imperiyasi tajovuji xavfining ortib borishi bunday intilishlarni kuchatirgan. Ammo o'zaro urushlar, feodal tuzum asoslarining kuchliligi, xonliklarning iqtisodiy va sanoat sohasida jahon davlatlaridan ortda qolganligi, harbiy sohada xalqaro hamkorlikning sustligi bunga yetarli darajada imkon bermagan. XIX asr o'rtalariga kelib O'rta Osiyo xonliklaridagi qo'shin, uning tuzilishi va tarkibi, harbiy tayyorgarligi o'sha davrdagi zamon talablaridan, yangi harbiy texnikadan, jang taktikalaridan orqada qolgan edi.

Iqtiboslar/ Сноски/ References:

1. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. – Tashkent: Sharq, 2012. - p. 126.
2. Azamat Ziyo. History of Uzbek statehood. – Tashkent: Sharq, 2000. - p. 282.
3. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. – Tashkent: Sharq, 2012. - p. 127
4. Troitskaya A.L. Military affairs in Bukhara in the first half of the 19th century. -P. 213.
5. Meyendorf E.K. Travel from Orenburg to Bukhara. – M.: Nauka, 1975. -P. 139.
6. Semenov A.A. Bukhara treatise on the ranks and titles and duties of their carriers in medieval Bukhara // Sov. Vostokoved. -M.-L., 1948. Issue. V. -P.137-153.
7. Meyendorf E.K. Travel from Orenburg to Bukhara. – M.: Nauka, 1975. - p. 140.
8. Meyendorf E.K. Travel from Orenburg to Bukhara. – M.: Nauka, 1975. - p. 139.
9. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. – Tashkent: Sharq, 2012. - p. 133.
10. Troitskaya A.L. Military affairs in Bukhara in the first half of the 19th century. – Dushanbe, 1953. P. 214.
11. Troitskaya A.L. Military affairs in Bukhara in the first half of the 19th century. –Dushanbe, 1953. - P. 214.
12. Meyendorf E.K. Travel from Orenburg to Bukhara. – M.: Nauka, 1975. - p. 140.
13. Alimova D., Rtvladze E. Essays on the history of statehood of Uzbekistan. - Tashkent: Sharq, 2001. - p. 124.
14. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. - Tashkent: Sharq. 2012. - p. 141.
15. Troitskaya A.L. Military affairs in Bukhara in the first half of the 19th century. – Dushanbe. 1953. – p. 216.
16. Troitskaya A.L. Military affairs in Bukhara in the first half of the 19th century. – Dushanbe. -p. 216.
17. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. - Tashkent: Sharq, 2012. - p. 145.
18. Azamat Ziyo. History of Uzbek statehood. – Tashkent: Sharq, 2000. - p. 283-284.
19. Tursunov B.Y. Military work and army in the Kokand khanate: status, management, traditions. Diss. to obtain the degree of Candidate of Historical Sciences. -Tashkent, 2006. -p. 43.
20. Tursunov B.Y. Military work and army in the Kokand khanate: status, management, traditions. Diss. to obtain the degree of Candidate of Historical Sciences. -Tashkent, 2006. -p. 63.
21. Azamat Ziyo. History of Uzbek statehood. – Tashkent: Sharq, 2000. - p. 290.
22. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. – Tashkent: Sharq, 2012. - p. 128.
23. Mirzaolim Mushrif. Ansob us-salotin and tavorix ul-hawaqin. - b. 21.
24. Ibrat. History of Fergana. – Tashkent: Ma'naviat, 2005. - b. 17.
25. Muhammad Aziz Margilani. Tarixi Azizi. – Tashkent: Ma'naviat, 1999. - b. 15.
26. Ilhomov Z. Alikuli Amirlashkar and his role in the political life of Kokand khanate. Diss. to obtain the degree of Candidate of Historical Sciences. – Tashkent, 1997. - d. 73.
27. Tursunov B.Y. Military work and army in the Kokand khanate: status, management, traditions. Diss. to obtain the degree of Candidate of Historical Sciences. – T.: 2006. - p. 66-67

28. CSAUz. I – folder 715, List 1, work 24, page 246.
29. Hamid Ziyoyev. Struggle against Russian aggression and domination in Turkestan. – Tashkent: Sharq, - p. 79.
30. CSAUz. I – folder 715, List 1, work 5, page 33.
31. CSAUz. I – folder 715, List 1, work 23, page 252.
32. Tursunov B.Y. Military work and army in the Kokand khanate: status, management, traditions. Diss. to obtain the degree of Candidate of Historical Sciences. – T.: 2006. - p. 74
33. CSAUz. I – folder 715, List 1, work 23, page 51-52.
34. Haydarbek Bobobekov. History of Kokand. – Tashkent: Fan, 1996. - p. 42-43.
35. CSAUz. I – folder 715, List 1, work 26a, page 116.
36. Yuldashev M.I. Feudal land ownership and state structure in Khiva khanate. – T.: Uzdnashr, 1959. - p. 246.
37. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. - Tashkent: Sharq, 2012. - p. 129.
38. Troitskaya A.L. Catalog archive Kokandskix khanov XIX century. –M.: Nauka, 1968. - p. 312-313.
39. Troitskaya A.L. Catalog archive Kokandskix khanov XIX century. –M.: Nauka, 1968. -p. 311.
40. Hamid Ziyoyev. Struggle against Russian aggression and domination in Turkestan. - Tashkent: Sharq, 1998. - p. 23.
41. Hamid Ziyoyev. Struggle against Russian aggression and domination in Turkestan. – Tashkent: Sharq, 1998. - p. 23.
42. M.I Yuldashev. Feudal land ownership and state structure in Khiva khanate. – T.: Uzdnashr, 1959. - p. 280.
43. Ziyayeva D. History of military work in Uzbekistan. – Tashkent: Sharq, 2012. - p. 138.
44. N.Abdurahimova, M.Isakova, Z.Suleymanova. History of state institutions. – Tashkent: Sharq, 2007. - p. 44-46.
45. Eshov B. History of state and local government in Uzbekistan. - Tashkent. Yangi asr avlodi. 2012. - p. 308-309.
46. Yuldashev M.I. Feudal land ownership and state structure in Khiva khanate. – T.: Uzdnashr, 1959. - p. 280.
47. Sodiqov. H., Shamsutdinov R., Ravshanov P., Usmonov Q. New History of Uzbekistan (Book I). – Tashkent: Sharq, 2000. - p. 48.

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР ЖУРНАЛИ

3 СОН, 4 ЖИЛД

ЖУРНАЛЬ ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

НОМЕР 3, ВЫПУСК 4

JOURNAL OF LOOK TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 4

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000